

FARVEL TIL ARBEJDS- SAMFUN- DET?

- om arbejdets tab af moralsk betydning

Af Kurt Aagaard Nielsen

Arbejdsbegrebet havde en central placering i den klassiske politiske økonomi og i den klassiske sociologi. I løbet af de sidste 30 år har arbejdet imidlertid mistet sin betydning som en primær kategori for samfundsvidenskaben. Samtidig med dette tillægges arbejdets subjektivitet en stigende betydning i virksomhedsorganisationen. I dette paradoks ligger der måske en mulighed for en reformulering af arbejdet, som grundlag for en ny moralsk baseret produktionsform.

Der er skrevet mange bøger og artikler om historiske betydningsændringer af arbejdsbegrebet. Tilgangen i det følgende er udpræget sociologisk. Jeg vil gennemføre en fremstilling af det, jeg opfatter som de centrale transformationer i moderne tid, men med hovedvægten på nutidshistoriens store debat om "arbejds-samfundets ophør".

Idehistorisk set er opkomsten af arbejdsværditeorien i den klassisk politiske økonomi i 1700-tallet det klareste udtryk for den gennemgribende revolutionering af arbejdets betydning i samfundet alment, og i det moralske og kulturelle liv.

Adam Smith sætter samfundets organisering af arbejde (arbejds-mængde) som den sociale aktivitet, der kan gøre et samfunds befolkning rig og lykkelig.

Hans opdagelse er meget simpel:

"Det er naturligt, at det der sædvanligvis er produktet af to dages arbejde eller to timers arbejde, skal være dobbelt så meget værd, som det der sædvanligvis er produktet af en dags eller en times arbejde".¹ Værdi i samfundet - og dermed målet for samfundets rigdom og velfærd - føres tilbage til arbejdet (arbejds-mængden).

Fremkomsten af arbejdsværditeoriene i den klassisk politiske økonomi betyder først og fremmest at *samfundet* forankres i arbejdet - i modsætning til tidligere tiders opfattelse af arbejdets individuelle og religiøse betydning. Førindustrielle opfattelser af *samfund* prægedes af åndelige "sidste instanser" eller konstitutionsforestillinger.²

Arbejdsværditeoriene kunne endvidere finde omfattende empirisk bekræftelse i den manufakturielle periode af industrialismens gennembrud. I manufakturen forøgedes værdien af produktionen proportionalt med mængden af arbejdere, der flyttes ind under samme tag. Det var så at sige historisk synligt at arbejdet udgjorde kilden til samfundets rigdom og sociale velfærd. Virksomhedsejernes samfundsmæssige nyttighed bestod ikke i værdien af deres eget arbejde, men i deres kommando over en bestemt mængde arbej-

dere. Virksomhedsejeren var således uproductiv, men han igangsatte produktivt arbejde, som ville forøge rigdommen for ham selv og samfundet.

Hos Marx læser vi, hvordan manufakturarbejdet - målt med den håndværksmæssige kooperations målestok - indebærer en dehumanisering af arbejdet.³ For den enkelte arbejder og arbejderklassen er betydningsopskrivningen af arbejdet således en tvivlsom gevinst. Men det ændrer ikke ved det forhold at arbejdsværditeorien danner udgangspunkt for en nytænkning om forholdet imellem individ og samfund. Marx udpeger den sociale modsætning i arbejderbefolkningens indlemmelse i den industrielle revolutionering, men han fastholder jo netop den del af arbejdsbegrebet, som er afgørende for forståelsen af samfundsbegrebet: igennem arbejdet skabes samfundets rigdom og velfærd).

Foruden at arbejdet bliver til konstitutivt element i samfundsvidenskabernes samfundsbegreb (og bliver ved med at være det helt op til nutiden)⁴ betyder den industrielle revolutionering også, at der kobles et moralsk *dannelsesbegreb* til arbejdet - i det mindste som utopi. Det er igen Marx som giver en radikal nyformulering i opfattelsen af arbejdet, som del af subjektivitetens *sociale* dannelse:

"Arbejdet er i første instans en proces, hvori både mennesket og naturen deltager, en proces hvor mennesket på eget initiativ regulerer og kontrollerer sit stofskifte med naturen. Han sætter de naturkræfter, han er udrustet med, nemlig arme, ben, hoved og hænder i bevægelse for at tilegne sig naturprodukterne i en form, der er tillempet hans egne behov. Samtidig med at han igennem denne bevægelse indvirker på og ændrer naturen uden for ham selv, ændrer han sin egen natur. Han udvikler de kræfter, der slumrer i ham og tvinger dem til lydigt at efterkomme hans magtbud."⁵

Denne dannelsesopfattelse af arbejdet spiller en central rolle i arbejderbevægelsen helt op til nutiden - både i form af en moral og stolthed over arbejdet og i form af en opfattelse af

at forbedringer og opkvalificeringer af arbejdere er en del af processen hen imod en samfundsmæssig myndiggørelse af arbejdere i samfundet.

Opfattelse af arbejde som central moralsk dannelseskategori er i samklang med den freudske dannelseselement, som også påpeger at dannelse af individualitet og subjektivitet sker igennem forarbejdning af omverden - igennem objektsrelationer. Oskar Negt (1985) har gjort det til et samfundsvidenskabeligt frigørelsesprojekt at samarbejde denne freudske subjektsdannelseselement og Marx'opfattelse af arbejdet som vej til dannelse af individuel og samfundsmæssig myndighed.

Men arbejde blev med industrialismens gennembrud efterhånden identisk med *lønarbejde*. I lønarbejdet undertrykkes dannelseselementet - eller det forvandles til sin egen modsætning: moralsk og kropslig forkrøbling. At det er en undertrykkelse af dannelse ses bl.a. også af, at arbejdere siden manufakturen individuelt og kollektivt har kæmpet for at bevare sider af arbejdslivet som rum for udfoldelse og dannelse af arbejdskultur. Og i hvert fald har netop dannelseselementet spillet en central rolle i arbejderbevægelsens utopier om fremtidens samfund, hvor oplyste og solidariske arbejdere deltager bevidst i udviklingen af samfundets ressourcer og institutioner. Disse utopier havde næppe overlevet så længe (senere vil jeg argumentere for at disse utopier er blevet trængte i de seneste par årtier) i bevægelsen, hvis ikke der på arbejdspladserne og i arbejdermiljøerne havde eksisteret "anticipationer i det små".

Ved siden af arbejderbevægelsens kvalitative opfattelse af arbejdet sker der også i den neoklassiske økonomi fra midten af 1800-tallet en idehistorisk degradering af arbejdet. Arbejdsværditeoriene afløses af teorier om grænsenyttéværdi og arbejdet som faktorielt - ikke privilegeret - element i produktionen af rigdom og vækst. Denne degradering modsvarer af, at der også inden for klassisk sociologi reflekteres over arbejdets fremmedgørelse: det er nok en primærkategori for samfundsordenen, men i fordrejede og ubevidste former

Foto: Anders Jacobsen/ABA.

som f.eks. en autoritær normativistisk fællesskabsmoral (Durkheim) eller en streng protestantisk etik (Weber).

I arbejdernes eget hverdagsliv er denne side af arbejdet udtrykt ved abstrakte imperativer såsom: "du skal arbejde for ikke at ende som udskud" eller "du skal arbejde af pligt" eller "du skal arbejde for at opnå en indkomst som du og din familie kan leve af". Det er såkaldt *instrumentalistiske* holdninger til arbejde.

Helt op til nutiden er arbejdets idehistorie dybt præget af dobbeltheden imellem på den ene side den samfundsmæssige og dannelsesmæssige opskrivning af arbejdet og på den anden side arbejdet som objektiviseret social handling, hvis forbindelse til *samfund* er udsløttet og erstattet af individuelle instrumentelle meningsfuldheder.

Det er med udgangspunkt i denne dobbelthed man må forstå de ombrudninger i arbejdsbegrebet, som finder sted i nutiden og som i realiteten har stået på siden indvarslingen af det såkaldte "fritidssamfund".

Fritidssamfundet - en overgangsideologi

Fra slutningen af 1950'erne opstår der i de fleste vestlige samfund en ideologisk orientering imod fritiden som primær livsperspektiv. Denne orientering kan iagttages både i den overordnede forståelse af samfundsmæssige fremskridt - udtrykt ved programmæssige indvarslinger af "fritidssamfundet" i partiernes velfærdsbilleder - og i lønarbejderes forøgede bestræbelser på at give arbejdstiden en væsentlig yderligere afkortning. Indtil dette tidspunkt havde 48 timers arbejdsugen været stabil i flere årtier og fra 1960 går det hurtigt med at komme ned i nærheden af en 40 timers arbejdsuge.⁶

I disse ideologiske formuleringer omkring fritidssamfundet læser man de første skridt i retning af en afsked med opfattelsen af arbejdet som samfundsmæssig primærkategori.

I industrisociologien formuleres i 1960'erne en tese om "the affluent worker",⁷ som også peger i retning af et brud med den traditio-

nelle selvopfattelse af arbejdere, som bærere af en enhed af et arbejdsfagligt og socialt projekt. Fremtiden tilhører et samfund hvor livet realiseres i fritiden. Denne identitet genfinder Goldthorpe mfl. i deres undersøgelser, men de bekymres over deres fund, fordi de ser det som udtryk for at arbejderbevægelsen som social kraft bliver truet. I 1970'erne var der et "klassekampopsving" i mange europæiske lande - og dette indebar også en art dementi af entydigheden i de konstaterede tendenser.

Andrés Gorz (1977) ser anderledes positivt på krisen i arbejdet som subjektiv og objektiv primærkategori; idet han ser den som begyndelsen til en ny form for oprør eller frigørelse inden for et "dual-samfund". Den lystbetemte livsaktivitet, hvorigennem mennesker i fremtiden kan danne sig eksistentielt ser han som hjemmehørende hinsides lønarbejdets og den moderne arbejdsfæres tid. Det ligger i de såkaldte selvbestemte aktiviteter - i "egetarbejdet".

Gorz svækker egentlig ikke arbejdsbegrebet - men mener det er nødvendigt at beskrive det i en mere kompleks og omorganiseret struktur end hvad der har været tilfældet i arbejderbevægelsens traditionelle opskrivning af arbejdet. Hans fremtidsvision eller utopi er ikke et samfund hvor arbejde spiller en sekundær rolle for samfundsordenen, men derimod et samfund hvor arbejdet omorganiseres i en dual struktur imellem på den ene side instrumentelt nødvendigt arbejde og lystfyldt "egetarbejdet". Den ambivalens, som har ligget i arbejdsbegrebet siden det industrielle gennembrud giver han så at sige en praktisk forløsning - i form af en reel omorganisering af produktionen. Således er arbejdet som dannelseskategori ikke forsvundet ud af Gorz' begrebsapparat. Fritiden er ikke blot at forstå som "ikke-arbejde", fordi fritiden er lystfyldt egetarbejde. Fritidssamfundet bliver dermed heller ikke et modbillede til arbejdsamfundet. Fritiden socialiserer - skaber samfundsmæssig myndighed - siger Gorz.

Det er vanskeligt i Gorz' begreber at lodde i hvilket omfang, de har genklang i hverdagslivets moralske orienteringer blandt nutidens

lønarbejdere. Svaret kan ikke findes i en isoleret empirisk undersøgelse af hverdagslivets moralske orienteringer, fordi Gorz' ideer er skruet ind i en utopisk kontekst, som empiriske undersøgelser har store problemer med at takle. Det vil nemlig forde at undersøgelserne selv formår at bringe en utopisk kontekst på dagsordenen.

I ovennævnte første konstateringer af at arbejdsbegrebet indtager en ny status i det individuelle og sociale liv er der ikke entydige "paradigmeskift" på dagsordenen. Tvetydigheden afspejler formodentlig virkelighedens tvetydighed: der er reelt tale om at arbejde i betydningen "faglig og social dannelse" afsvækkes i lønarbejdernes egen bevidsthed og i samfundsteoretikers opfattelse af de nye realiteter fra midten af dette århundrede; men der er også tendenser til at der i dette opbrud kommer andre strømninger på dagsordenen - nærmest som en art *modstand* imod den selv samme tendens.

Fra begyndelsen af 1980'erne opstår der i hvert fald samfundsteoretisk en art opbrud eller afsked med arbejdsfundet.

Fra arbejder til borger

Habermas og især Claus Offe⁸ gennemfører fra starten af 80'erne en dødsdom over arbejdsfundet eller i det mindste over opfattelsen af arbejdsbegrebet som samfundsmæssig primærkategori.

Argumentationen hos begge tager udgangspunkt i at tidligere opfattelser af arbejde som samfundsmæssig primærkategori ikke længere holder på grund af to forhold:

- arbejdet /produktionen overordnet ikke længere udgør en samfundsmæssig tvangssammenhæng - men efterlader et tilstrækkeligt socialt og kulturelt spillerum til andre samfundsmæssige prioriteter;
- subjektivt er arbejdets betydning gledet i baggrunden som privilegeret livsstrukturerende princip. Det enkelte subjekt instrumentaliserer arbejdet inden for sin livshorisont — det skal være i en fornuftig balance med livets

øvrige væsentligheder og udgør således ikke længere den vigtigste identitetsfaktor.

Den kategori eller de kategorier, som erstatter arbejde som primærkategori er *modernitet* og *kommunikation*. Modernitet beskriver uddifferentieringen imellem arbejde og socialt/kulturelt liv; det kommunikative beskriver, hvordan individualiteter bringer sig socialt - koordinerende - i samspil og udveksling imellem sfærerne.

Der kommer med andre ord til at stå et arbejdsbegreb tilbage, som reduceres til kun at have betydning for sin egen sfære. Samfunds- og subjektdannelsen er ikke privilegeret knyttet til denne sfære. Især i Offes udgave bliver arbejderens til *borger*, der træder identifikatorisk i stedet for klassen eller gruppen af erhvervsudøvere. Det er borgeren, der stiller krav om et godt arbejde som delaspekt i hans individuelle liv - ikke arbejderens, der igennem et godt arbejde "løfter" sig selv og samfundet.

I centrum for en socialt progressiv udvikling kommer dermed borgerrettigheder i stedet for arbejdsreform og faglige demokratiseringsstrategier.

I den nye sociologiske optik er det tankevækkende at paradigmeskiftet opstilles som et farvel til en moralsk dannelsesdimension i arbejdslivet. Habermas (1985) understreger lige frem, at det er arbejdsutopien, der har mistet sin facinationskraft og ikke længere rummer en moralsk tiltrækning i arbejderbevægelsen. Således er farvel til arbejdsfundet også et farvel til en utopi om et anderledes produktionsregime. Reformen i arbejdslivet hænger ikke nødvendigvis sammen med sociale reformer eller omvendt.

I den samme optik forsvinder de samfundsmæssige forskelle ved servicearbejde og industrialiseret arbejde. Servicearbejde glider ind som arbejdstype, der ikke på afgørende punkter adskiller sig fra "traditionelt industriarbejde".

I det tayloristiske/ fordistiske arbejdsbegreb var servicearbejdet det særlige arbejde, som skulle muliggøre en optimal udnyttelse af det repetitive arbejdes effektivitet. Servicearbejde

var således en anden slags arbejde, som også var mindre knyttet til fagstolthed og visioner om et dannende arbejde. Servicesektoren blev betragtet som støtte og supplement til den industrialiserede vareproducerende sektor. Den kunne ikke i sig selv pege frem imod en samfunds-konstitution.

Med ophævelsen af arbejdssamfundet åbnes der for, at den kvantitative vækst i servicesektoren også begrebsligt kan følges op af ligesættelse af dette arbejde og industrialiseret arbejde - set i forhold til konstitution af samfundets delsfære: den produktive sfære. De centrale differentieringer imellem servicearbejde og industrialiseret arbejde ser i den nye optik ud til at forsvinde, og dermed også glide ud af feltet for betydende faktorer for identitetsdannelse og moral.

Arbejde i industrisociologiens nye produktionskoncepter

Det ser unægtelig ud som et paradoks eller en modsætning når den nyere industrisociologi i et klima, der har "afskediget arbejdssamfundet" indvarsler en opvurdering af det levende arbejde.⁹ Umiddelbart betyder det at den post-industrielle arbejdsorganisation må sætte arbejdets subjektivitet mere i centrum hvis nye produktivitetsevinster i form af fleksibilitet skal hentes hjem. Det betyder både en opkvalificering rent uddannelsesmæssigt og en dynamisering af arbejdernes almene kvalifikationer (sociabilitet, omstillelighed o.l.).

Disse nye produktions-koncepter er også overtaget af fagbevægelsen i mange vestlige samfund, som igennem kategorier som "det udviklende arbejde" og "human resourcemanagement" er gået med ind i postindustrialismen. Chancerne som fagbevægelsen ser i de nye produktionskoncepter kan beskrives som en genvej til afskaffelse af ukvalificeret arbejde og en mulighed for definitivt at komme det nedslidende ensidigt gentagende arbejde til livs. Det er med andre ord et middel til at nå en subjektivitetsudvikling i form af kvalificering og almenkvalificering.¹⁰

Howdan harmonerer disse strategier så

med det sociologiske "farvel til arbejdssamfundet" ? Modsætningen er ikke så stor, som det umiddelbart kunne tage sig ud. Den nye faglige strategi lægger nok vægt på kvalificering og almenkvalificering i forhold til den nye virksomhedsorganisation; men den indebærer ingen dannelsesproces i forhold til samfundsmæssige orienteringer og fordringer. Opvurderingen af det levende arbejde går tværtimod hånd i hånd med, at der netop ikke på et samfundsmæssigt niveau forbindes reformer eller reformuleringer af en social og økonomisk struktur i samfundet. Den nye arbejds-subjektivitet er virksomhedsorienteret -ikke samfundsorienteret, hvilket bl.a. bekræftes i industrisociologien selv, som i definitionerne på den nye kvalificering og almenkvalificering lægger luft til den brede dannelsesbetragtning, som har rødder tilbage til Marx's formulering. Arbejds-subjektiviteten i de nye fleksible produktionskoncepter er *samfundsmæssigt afkoblet* og er således i harmoni med dødsdommen over arbejdssamfundet.¹¹

Men spørgsmålet er naturligvis om denne harmoni kun gælder begreberne, således som de kan læses i industrisociologien eller i fagforeningernes oplæg til det udviklende arbejde. Eller det beskriver det moderne lønarbejdes moral og "borgerinteresser"?

Arbejde og moral: bæredygtig produktion

I takt med betydningsopskrivningen af subjektiviteten i arbejdslivet sættes der nogle kræfter fri som ikke nødvendigvis ligger i de nye produktionskoncepter selv. I den nutidige grønne bølge i samfundet åbnes der mulighed for at samfundsmæssige kriterier for god produktion begynder at vinde indpas - og det sker sandsynligvis også i de fællesskaber, som stadig spontant opstår omkring arbejdslivet. Det er vanskeligt at forestille sig, at der i samfundet - i borgerlivet - i stigende grad kommer økologiske og sociale spørgsmål på dagsordenen i forbindelse med produktionspolitikken - og at disse spørgsmål ikke før eller siden glider ind i en ny kulturel arbejder-dannelsesproces og

dermed danner udgangspunkt for et reformuleret arbejdssamfund. Men nogen automatik er det naturligvis ikke.

Bæredygtighedsdiskursen i samfundet generelt og diskursen om det udviklende fleksible arbejde kan formelt set godt eksistere side om side som henholdsvis en "borgerinteresse diskurs" og en managementstrategi eller faglig strategi. Men netop fordi der i arbejdslivet helt op til nutiden har eksisteret en kulturel moralsk forestilling om arbejde som primær del af samfundsordenen er det nærliggende, at der vil kunne udvikles et nyt arbejdssamfundsbegreb med udgangspunkt i bæredygtig produktion.

I modsætning til den "gamle" arbejdssamfundsforestilling, som havde sit udgangspunkt i arbejdet som altfavnende aktivitet så kan det kommende arbejdssamfund måske i langt højere grad medtænke det hele menneskeliv - og med de uddifferentieringer og individuelle spillerum, som moderniteten progressivt har medført.

Uden nyformuleringen af et arbejdssamfund ender de nuværende tendenser med en skizofreni: arbejdslivets interesser instrumentaliseres og taber terræn som dannelseskategori og dermed som udgangspunkt for fælles sociale værdiorienteringer (moral); samfundsværdiernes dannelsesprocesser kommer til at flyde rundt imellem medieverdenen og de individualiserede (familie-)liv. Netop dette karakteristikum ved det moderne liv mener jeg danner grundlag for reaktionær moralisme - hvor fællesskab og ansvarlighed bliver dyder, der mangler institutionelle hjemsteder.¹²

Litteratur

- Bell, Daniel: *Informationssamfundet*. I Informations-samfundet - avanceret magtteknik. Forlaget Sociologi. (1987)
- Goldthorpe, John ; Lockwood, David ; Beckhofer, Frank og Platt, Jennifer: *The affluent worker. Industrial attitudes and behavior*. Cambridge. (1968)
- Gorz, Andrés: *Farvel til proletariatet*. Politisk Revy. København. (1977)

Gorz, Andrés: *Arbejdsbegrebet er ikke hvad det har været*. I Nielsen mfl.: *Arbejde og Subjektivitet*. RUC. (1994)

Habermas, Jürgen: *Die Neue Unübersichtlichkeit*. Suhrkamp. Frankfurt am Main. (1985)

Kern, Horst og Schumann, Michael: *Das Ende der Arbeitsteilung?* München. (1986)

LO: *Det udviklende arbejde*. Ideoplæg. (1991)

Madsen, Allan: *Arbejdets betydning*. I Temanummer af *Dansk Sociologi*. (1992)

Marx, Karl: *Kapitalen*. Bd 1. Rhodos. København. (1970)

Negt, Oskar (1985): *Det levende arbejde - den stålne tid*. Politisk Revy. København.

Nielsen, Kurt Aagaard: *Social bæredygtighed*.

I arbejdspapir fra CID: *Tanker om postindustrialisme*. Red. Birthe Bech- Jørgensen. Københavns Handelshøjskole. (1995)

Offe, Claus (red): *Arbeitsgesellschaft*. Frankfurt am Main. (1985)

Rasborg, Klaus: *Det sociologiske paradigme*. Forlaget Sociologi. København. (1995)

Reich, Robert: *The work of Nations*. Alfred Knopf. (1991)

Sennett, Richard: *Det intime og den offentlige kulturs endeligt*. Artikel i *Kontekst* 52. Politisk Revy. København. (1988)

Smith, Adam: *Nationernes velstand*. Rhodos. København. (1976)

Noter

1. Adam Smith 1976 s. 89
2. Det er naturligvis mest i den førindustrielle feudalisme at samfundets ses som en indstiftelse af GUD evt via delegat af samfundets verdslige magt.
3. Karl Marx (1970) skriver at manufakturen revolutionerer den håndværksmæssige arbejdsmåde fra grunden af og "Den forkrøbler arbejderen til abnormitet, idet den som i et drivhus opelsker hans detaildygtighed ved at undertrykke en verden af produktive tilskyndelse og anlæg..." (Bd.I. af "Kapitalen" s. 528.).
4. jfr Klaus Rasborg 1995: Denne bog diskuterer i øvrigt problemstillingen i nærværende artikel - men med snævrere fokus på den sociologiske teori alment.
5. Karl Marx 1970 s 302.
6. Der ligger her alene en registrering af hvordan arbejdstiden fremtræder i arbejdernes selvforståelse. I virkeligheden byder de samme år jo på en omfattende stigning i "familiernes" arbejdstid. Men det er en anden historie.
7. Goldthorpe m. fl. 1968: Denne tekst blev meget

kontroversiel, fordi den - kun delvis med rette - blev opfattet som et fejlagtigt bevis på at klassekampen er slut - og at arbejdere anså perspektivet for deres lønarbejde som knyttet til et individualiseret familieliv. I virkeligheden var Goldthorpe m.fl. bekymrede for "the affluent worker", fordi det betyder en svækkelse af arbejderbevægelsen. Undersøgelsen påviste dog at the affluent worker stadig opfatter sig som del af en klasse på samfundsmæssigt niveau.

8. Claus Offe redigerede en kæmpeantologi om emnet "Arbeitsgesellschaft". Habermas referer ved flere lejligheder (f.eks. Habermas 1985) til dette værk, som det videnskabelige "signal" om, at arbejdsbegrebet ikke længere bør fastholdes som samfundsvidenskabelig primærkategori. Også i den angelsaksiske tradition tematiseres dette behov for paradigmeskift omkring arbejdsbegrebet jvf. f.eks. Daniel Bell (1987), Robert Reich (1991). Men i denne tradition kobles det stærkere til transformationer inden for en arbejdsfære selv - f.eks. i retning af informationsvirksomhed, som går i stedet for "arbejde" som primærkategori .

9. Kern & Schumann 1986.

10. Jeg forholder mig ikke her til diskussionen om der i kølvandet på de nye produktionskoncepter overleverer tayloristiske "brancher" eller udkantsjobs. Det er en diskussion for sig, som jeg har gennemført andet sted. Kurt Aagaard Nielsen (1995).

11. I den danske fagbevægelses oplæg om det udviklende arbejde (1991) er der enkelte passager som fortæller, at det udviklende arbejde også skal være samfundsmæssigt meningsfuldt; men det er den del af programmet som mindst bliver udfoldet, og som mindst spiller sammen med de managementsmodeller, som definerer de nye produktions-koncepter.

12. Argumentationen bag denne vurdering er for omfattende at føre i marken her. Jeg støtter mig bl.a. på en fremstilling af den amerikanske sociolog Richardt Sennett fra 1988.

Abstract

Aagaard Nielsen, Kurt: Goodbye to the "Society of Work"?

Arbejderhistorie 4/1995, p. 112-119

During the last few decades, the concept of work has undergone a considerable change of meaning. With the breakthrough of industrialism the concept of work emerged as a primary societal category, i.e. it became some sort of core in any theory of society. From the mid-twentieth century the concept of work slowly starts losing this primary status - with the result that shared social values are based on working life to a very limited extent. However, in the new discourse of sustainability we might see the beginning of a reformulation of a concept of work that may constitute a new centre of future societal theory.

Nielsen, Kurt Aagaard, mag. scient. soc.
Forskningslektor ved Institut for Miljø, Teknologi og Samfund ved Roskilde Universitetscenter,
Postbox 260, 4000 Roskilde. Tlf. 46757781-2496.
Privat Adresse: Frilands Alle 26, 2500 Valby.
Tlf. 36462575.